

Landschapontwikkeling Veenhuizen

Na vele tientallen jaren van rust is de ontwikkeling van het unieke landschap van Veenhuizen in een stroomversnelling geraakt. De Dienst der Domeinen van het Ministerie van Justitie heeft het eigendom en beheer van de meeste gebouwen en grote delen van het landelijk gebied, die vanaf de stichting van de kolonie Veenhuizen tot voor kort in overheidshanden waren, overgedragen aan particulieren. De bijzondere landschappelijke en stedenbouwkundige opbouw van Veenhuizen, de weerslag van de hiërarchische ambtelijke structuur uit het verleden, is door het jarenlange introverte beheer van de rijksoverheid bewaard gebleven. De auteur is landschapsarchitect en verantwoordelijk voor het herstelplan.

Harry Berg

Tegelijk met de voorbereiding van de overdracht van deze gronden is door de Dienst Landelijk Gebied een plan opgesteld om het bijzondere landschap van Veenhuizen in oude glorie te herstellen en voor het nageslacht veilig te stellen. De uitvoering van dit plan start in het najaar van 1997. Het unieke karakter van het landschap van Veenhuizen blijkt uit het beleid van rijk, provincie en gemeente. In het Nationaal Natuurbeleidsplan ligt Veenhuizen in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en in de landelijke *Nota Landschap* valt Veenhuizen binnen de categorieën: 'nationaal landschapspatroom' en 'behoud en herstel van de bestaande landschappelijke kwaliteit'. In de provinciale (concept)beleidsstukken *Nota Landschap en Cultuurhistorische Hoofdstructuur* ligt Veenhuizen in zijn geheel binnen het gebied met accent op behoud en herstel van bestaande landschapskwaliteit en de cultuurhistorische hoofdstructuur. De gemeente Norg besteedt in het (concept)bestemmingsplan veel aandacht aan de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur van Veenhuizen.

Het landschap

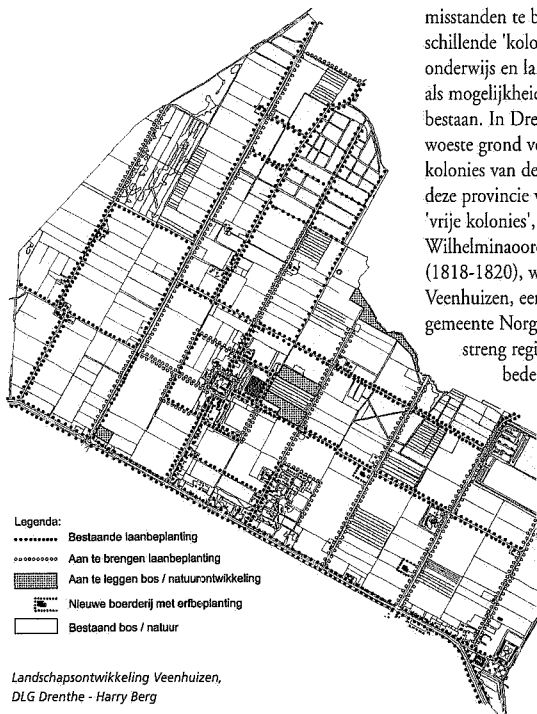
Veenhuizen ligt ingeklemd tussen twee belangrijke natuurgebieden. Ten noorden van Veenhuizen ligt het reservaat de Tempelstukken, een beekdalreservaat dat in de Herinrichting Roden/Norg verder gestalte zal krijgen. Ten zuiden van Veenhuizen ligt het hoogveenreservaat Fochteloërveen, één van de belangrijkste hoogveengebieden van Nederland. Veenhuizen ligt als cultuurlandschap tussen deze twee ecologisch belangwekkende reservaten waar

Het tweede gesticht te Veenhuizen in 1826, foto Provinciaal Museum, Assen

AFBEELDING VAN HET 2DE GESTICHT IN DE ISOLANTE VEENHUIZEN (Provincie Drenthe)

rust een belangrijke randvoorwaarde is. Het Fochteloërveen is ook van belang als 'inzijgegebied' voor schoon regenwater en de Tempelstukken hebben een functie als kwelgebied van het water afkomstig van het hoogveengebied. Visueel-ruimtelijk valt in Veenhuizen vooral de sterk geometrische opbouw op, die een grote tegenstelling vormt met het beekdalgebied de Tempelstukken, dat gekenmerkt wordt door zijn grillige en natuurlijke vormen, met zijn onregelmatige verkaveling en de nog enigszins meanderende loop van de Slokkert (bovenloop van het Grootte Diep). Opmerkelijk is ook de scherpe grens tussen het dichte bosgebied ten zuiden van de Kolonievart en het relatief open gebied ten noorden van deze lijn. Verder naar het noorden wordt het landschap in de richting van het beekdal weer geleidelijk dichtter door de aanwezigheid van bos-elementen.

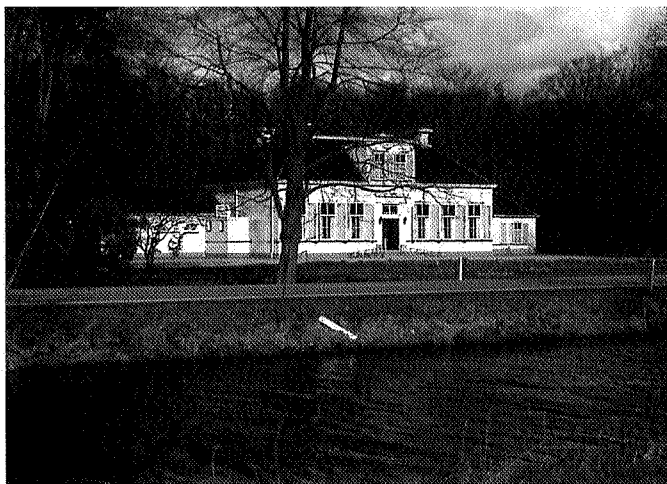

Ontstaans- geschiedenis

Het huidige landschap van Veenhuizen vindt zijn oorsprong in het begin van de negentiende eeuw. Na de napoleontische periode was er met name in de grote steden in West-Nederland een grote werkloosheid en heerste er veel armoede. Ter verbetering van deze sociale en economische misstanden, werd in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, onder leiding van Johannes van den Bosch, een generaal die in Nederlandsch-Indië had gediend. De doelstelling van deze instelling was de sociale en economische misstanden te bestrijden door het instellen van verschillende 'kolonies'. Generaal Van den Bosch zag onderwijs en landarbeid, samen met tucht en orde als mogelijkheid voor het opbouwen van een nieuw bestaan. In Drenthe was voldoende ongebruikte woeste grond voorhanden, waardoor de meeste kolonies van de Maatschappij van Weldadigheid in deze provincie werden gesticht. Naast verschillende 'vrije kolonies', zoals Frederiksoord, Wilhelminaoord, Willemsoord en Boschoord (1818-1820), werd in 1822 grond aangekocht rond Veenhuizen, een kleine boerenbenederzetting in de gemeente Norg, om een dwangkolonie met een streng regime te starten waar men landlopers, bedelaars en weeskinderen een nieuwe toekomst wilde geven.

Inrichting

Voor het inrichten van de kolonie Veenhuizen moest eerst het veengebied worden ontgonnen. Cultuurhistorisch is de ontginningsgeschiedenis in Veenhuizen nog duidelijk herkenbaar. Doordat het eigendom en het beheer van Veenhuizen tot voor kort in handen van de

*Klein Soestdijk, voormalige
woning van de hoofddirecteur,
foto Harry Berg*

overheid waren, is de samenhang tussen de karakteristieke landschappelijke en stedenbouwkundige structuur blijven bestaan. De Kolonievart, die als ontginningsbasis in de jaren twintig van de vorige eeuw werd gegraven, is nog als beeldbepalend element aanwezig. De zes wijken, die loodrecht op deze ontginningsbasis in noordoostelijke richting op een onderlinge afstand van ongeveer 750 meter werden gegraven, zijn helaas voor een deel gedempt, maar als wegen en paden, al of niet voorzien van een laanbeplanting, nog wel in het landschap herkenbaar. Loodrecht op deze (voormalige) wijken lopen verbindingslanen, die in het algemeen nog zeer nadrukkelijk als lommerrijke bomenlanen aanwezig zijn. Van 1823 tot 1826 bouwde de Maatschappij drie grote vierkante woon- en werkgestichten: Veenhuizen I, II en III.

Centraal in het gebied ligt het uit de jaren twintig van de negentiende eeuw stammende Tweede Gesticht, omgeven door een binnen- en een buitencarré. Het binnencarré bestaat uit een gracht met een weg en wordt omzoomd door een restant van een monumentale boombeplanting. Het buitencarré is herkenbaar als zandpad, met daarlangs voor een deel een laanbeplanting en voor een deel een houtwal- en singelbeplanting.

Monument van wereldformaat

Veenhuizen werd volledig zelfvoorzienend: er werden boerderijen, kerken en scholen gebouwd, er kwamen fabrieken en werkplaatsen, een korenmolen, een klompenmakerij, een smederij, bakkerijen en timmermanswerkplaatsen. Opmerkelijk in Veenhuizen zijn de moraliserende opschriften op de gebouwen. Enkele voorbeelden zijn: Werken is Leven, Arbeid is Zegen, Flink en Vlug, Bid en Werk. Vertrouw op God (op het voormalige hospitaal), Bitter en Zoet (apotheek), Toewijding (dokterswoning), Leering door Voorbeeld (hoofddirectiewijzer), Controle, en Orde en Tucht (woningen van huismeesters), Vrede en Recht (onderdirecteur) en Zegenrijk (NH-pastorie). In 1859 werd Veenhuizen door de Maatschappij overgedragen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken en in 1875 nam Justitie het regime over. Veenhuizen bleef het enige gevangeniscomplex in Nederland dat midden in het afgelegen landelijk gebied lag. De karakteristieke bebouwing, de lanen, de resterende wijken en de bosclementen geven het landschap van Veenhuizen als geheel een landgoedachtige uitstraling. De grootste bijzonderheid is dat de totale landschappelijke en stedenbouwkundige samenhang bewaard is gebleven: een monument van wereldformaat.

Hiërarchie

Opvallend is de ordening en hiërarchie die dit landschap kenmerkt, zowel bij de bebouwing als bij de lanen. De hiërarchie van het ambtenarenapparaat met zijn vele rangen, vindt nog steeds zijn weerslag in het hele gebied van Veenhuizen: hoe hoger de rang hoe groter en voornamer het huis. De hoofd-directeur woonde in het monumentale pand Klein Soestdijk, de onderdirecteuren hadden iets bescheidener maar wel monumentale woningen, terwijl de groepsleiders en lagere ambtenaren in een glijdende schaal steeds kleinere woningen hadden. De hiërarchie was tot de kleinste details doorgevoerd: een lagere ambtenaar werd verboden om zijn pleedeksel te schilderen maar een hogere ambtenaar mocht een gekleurde deksel voorzien van een ronde knop! Tot de rang van onderdirecteur mocht men niet meer dan tien kippen en één haan hebben en bij de jaarlijkse toneeluitvoering in het Verenigingsgebouw zat de hoofddirecteur met zijn gezin op de eerste rij; op de tweede rij volgden de adjunct-directeuren en zo verder. Ook op de begraafplaats is de hiërarchie terug te vinden. Er is een gedeelte waar de notabelen liggen begraven, zoals de dominee, de (adjunct-)directeuren en andere hoge ambtenaren, waar de graven zijn afgedekt met prachtig bewerkte grafstenen; de

lagere ambtenaren, N.H. en R.K. gescheiden, hebben naamloze houten kruizen. Voor de gedetineerden en verpleegden was er bij de rooms-katholieken een afzonderlijke afdeling met ongewijde aarde. Ver buiten de grote begraafplaats ligt nog steeds de kleine joodse begraafplaats met nog één redelijk leesbare grafzerk met de volgende (uit het Hebreeuws vertaalde) tekst: *'Hier is het graf van een gewaardeerde en flinke vrouw, echtgenote van de geëerde Ietsiek Nieuwied, begraven met veel eer op de 2e dag Rosj Hasjana 5623, 26 sept. 1862. Moge haar ziel gebundeld worden in de bundel des levens. Jetta Jacobs Nieuwied, geboren te Bargerbuhr, overl. 23 sept. 1862.'*

De hiërarchie in het regelmatige stelsel van hoofdkanaal, wijken en lanen is in het gebied nog duidelijk herkenbaar. De Kolonievaart is de hoofdontginningssas. De zes wijken, voor een deel gedempt en met de wegen, paden en beplanting erlangs, vormen het ontginningspatroon van de eerste categorie; de verbindingslanen en de beide carrés vormen de tweede categorie en tenslotte liggen er in het bosgebied in het noordwesten nog lanen van de derde categorie. Opvallend is dat in de huidige situatie vooral het lanenpatroon van de eerste categorie is verdwenen of veel van de oude glorie heeft verloren. Dit is vooral het gevolg van het dempen van de wijken en het verbreden van de wegen. De lanen van de tweede categorie (de verbindingslanen) en van de derde categorie zijn in het algemeen nog van een goede kwaliteit. Een fraai voorbeeld is de Eikenlaan.

Herstelplan

Doelstelling van het plan is herstel en duurzaam behoud van het karakteristieke landgoedachtige landschap met zijn bossen, lanen, wijken en landbouwgronden, in samenhang met de bebouwing. Voorts is het de bedoeling de ecologische relaties tussen het Fochtelooërveen en Veenhuizen te verbeteren. Het plan omvat de volgende onderdelen: herstel van het lanenpatroon, hergraven ven wijken en natuurontwikkeling.

Bij het herstel van het lanenpatroon is de hiërarchische opbouw uitgangspunt. Dit betekent dat waar

Woningen van de lagere ambtenaren, foto Rob de Groot

Veenhuizen weer het kenmerkende landgoedachtige landschap terug. Een prachtig nog bestaand referentiebeeld van zo'n wijk met beplanting, is de monumentale laanbeplanting langs de Schaaphokswijk, ten zuiden van de Kolonievaart. Verspreid over het gebied zijn of worden in het kader van de natuurontwikkeling enkele nieuwe bosgebiedjes aangelegd: tussen de Kerklaan en Esserheem en op de hoek van de Kolonievaart en Ds. Germesweg (Zesde Wijk). In het grensgebied van Veenhuizen en de

verbetering van de blijvende agrariërs en voor natuur- en landschapontwikkeling. Veel zorg is besteed aan de locatiekeuze, situering en ontwerp, erfinrichting en -beplanting van deze twee boerderijen, zodat ze goed aansluiten bij het bijzondere karakter van het landschap van Veenhuizen. Wanneer over enkele decennia de nieuwe lanen en bossen tot wasdom komen, zal het landschap van Veenhuizen weer de unieke landgoedachtige uitstraling hebben die het verdient. Naast de uitvoering van dit landschapontwikkelingsplan blijven er echter nog wensen over op het gebied van natuur, landschap en recreatie. Op natuurgebied zijn verhoging van de waterpeilen in het Veenhuizer gebied, ter bevordering van de kwel in de Tempelstukken, en herstel van de ecologische relaties tussen veen en beekdal wenselijk. Landschappelijk gezien staan

mogelijk langs de zes lanen van de eerste categorie bij nieuwe aanleg vier à vijf rijen bomen geplant worden. De aanwezige vitale laanbeplanting blijft gehandhaafd. Bij het herstel van de lanen van de tweede categorie gaat het vooral om de beide carrés rond het Tweede Gesticht. Het planten van bomen in het binnenste carré zal in een later stadium plaats vinden, tegelijk en in samenhang met de restauratie van het Tweede Gesticht en het herstel van wegen en de oude gracht.

Voor het opnieuw graven van de wijken zijn de Derde en de Vierde Wijk geselecteerd. De Derde Wijk langs de Esweg, wordt over de gehele lengte hergraven en zal in de toekomst als verbindingswijk tussen het Fochteloërveen en de Tempelstukken gaan fungeren. Van de Vierde Wijk langs de Kerklaan wordt het gedeelte ten noorden van het dorp hergraven. Voor de bovenbreedte van de wijken wordt de historische afmeting van circa twaalf meter aangehouden. Deze nieuwe wijken met daarlangs een meerrijige laanbeplanting en de overige laanbeplantingen en landschapselementen geven

De Schaaphokswijk, wijk en laan van de eerste categorie, foto Harry Berg

Eikenlaan, bestaande laan van de tweede categorie, foto Harry Berg

Tempelstukken worden enkele laaggelegen percelen ingericht voor natuurontwikkeling in aansluiting op het beekdalreservaat.

Verlanglijstje

Inmiddels zijn twee nieuwe boerderijen gebouwd. Het betreft twee bedrijven die afkomstig zijn uit het aangrenzende herinrichtingsgebied Roden/Norg, waar ze ruimte hebben gemaakt voor

herstel van de oertuinen en het sterrenbos en restauratie van bruggen en sluizen op het verlanglijstje. Ook recreatie kan een belangrijke bijdrage leveren: de prachtige vierkante ruimte ter plaatse van het voormalige Derde Gesticht leent zich uitstekend voor het inrichten van een kampeerterrein; de aanliggende leegstaande gebouwen kunnen daarvoor een functie krijgen en zo voor de definitieve ondergang behoed worden. ➤

